

**O'zbekiston Respublikasi
Madaniyat va sport ishlari vazirligi**

**O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat
institute**

**Musiqiy nazariy fanlar kafedrası
“Musıqa nazariyasi” fanidan**

Mustaqıl ish

Mavzu: “Lad va tonallik”

**Kino, TV, radio va ovoz rejissorligi
II kurs talabasi**

Bajardi: Juradashov A.

Qabul qildi: Yafasova E.U.

Tekshirdi: katta o'qıtuvchi
Yafasova E.U.

Toshkent – 2013

Reja:

I Kirish

II Asosiy qism

1. Turg'unlik va noturg'unlik
2. Lad tovush qatori
3. Lad pog'onalari
4. Major va minor ladi.

III Xulosa

IV Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kirish.

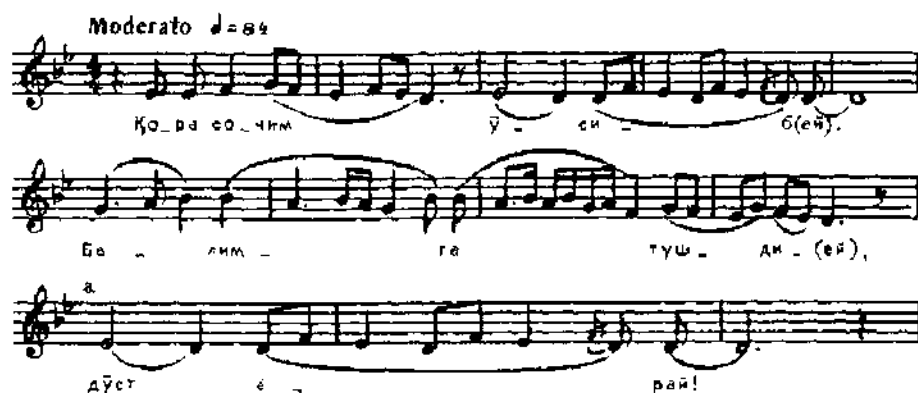
Lad soʻzi *muza* soʻzidan kelib chiqqan. Ladlar – qadimgi yunon mifologiyasidagi sanʼat va fan maʼbudalari. Ular shoir va sanʼatkorlarga ilhom beradi deb hisoblangan. Muzalar obrazi Evropa tasviriy sanʼatida oʻz ifodasini topgan. Ladda dabiyot, sheʼriyat, teatr yoki kino kabi kabi mazmunni aniq ifoda qilolmaydi. Shuningdek, u tasviriy sanʼat yoki haykaltaroshlik kabi aniq obrazlar ham yaratolmaydi. Musiqaning oʻziga xos xususiyati – mazmunni yuksak umumlashma darajasida ifodalash va birinchi navbatda inson his-tuygʻulari doirasiga ataʼsir qilishdan iboratdir. Roʻy beravotgan har bir hodisa, voqea, taassurotlar insonda shodlik, gʻam-hasrat, nafrat, hayron qolish, mayinlik, hayratlanish kabi oddiy soʻz bilan tasvirlab boʻlmaydigan boshqa koʻplagan javob his-tuygʻularini uygʻotadi. Musiqa inson holatlarining ana shunday turli-tuman koʻrinishlarni ifodalashi mumkin. Musiqani tinglayotganimizda biz, beixtiyor yoki ongli ravishda, bir maromda boshimizni boshlaymiz. Bunday xarakatlarni oʻziga jalb etadigan, bizga “buyruq” beradigan, musiqaning chayqash, qoʻlimzni silkitish, oyogʻimiz bilan erni tepkilashni *pulsatsiyasi* (tomirning bir tekis urishi) undaydi. Pulsatsiya – bu bir tekis ravishda urib turadigan zarblardan iborat jarayondir. Musiqada pulsatsiya zarblariga *hissa* deyiladi. Hissa vaqtga bogʻliq sanash birligidir. Bu birlik tovush choʻzimlari bilan oʻlchanadi. Musiqada *hissalarning bir tekis kelishi* metr jarayonini hosil qiladi. Hammaga maʼlumki, har bir soʻzda urgʻu berilgan va urgʻudan xoli boʻlgan boʻgʻinlar mavjud. Soʻzlar ketma-ketligida urgʻuli va urgʻusiz soʻz boʻgʻinlarining qay vaqtda kelishi ahamiyatga ega emas. Sheʼr tuzilishida, aksincha, bunga katta eʼtibor berilib, urgʻuli va urgʻusiz soʻz boʻgʻinlarini muayyan bir tartibga keltirish talab qilinadi. Bu tarzda tartib metr deb ataladi. Kuy yangrashida ham ayrim hissalar urgʻusi bilan, yaʼni qattqlik xususiyati bilan ajralib turadi. Musiqada urgʻuning oʻzini *aktsent*, aktsentga ega hissani *kuchli*, aktsent tushmaydigan hissani *kuchsiz hissa* deb ataydi. Shundan kelib chiqadiki, musikiy *metr* – bu kuchli va kuchsiz hissalarining bir tekis almashinib turishidir.

LAD VA TONALLIK

1. Turg'unlik va noturg'unlik.

Musiqiy tovushlarning turli xususiyatlari (balandlik, cho'zim, qattqlik, tembr) faqat kuyning jonli harakatida va ularning o'zaro ta'siridagina namoyon baladi. Shuning uchun, tovushlarning birlashishgan holda tartibga solinishi, bir biri bilan «chiqisha olishi» muqarrar. Faqatgina ularning uyushqoqligi musiqaning mazmunini, fikrini ifoda qila olishga yo'l qo'yadi. Musiqiy fikrning rivojlanishida tovushlar o'zining ahamiyati darajasi bilan ajraladi. Kuy yangrashida odam qulog'i ilgari intiladigan, kelgusi harakatga undaydigan, **noturg'unlik** holatini yaratadigan tovushlarni va o'ziga tortib turadigan, harakatni to'xtatadigan, tayanchsimon, **turg'unlik** holatni yuzaga keltiradigan tovushlarni farqlab oladi.

50 O'zbek
xalq qo'shig'i
"Qora sochim"

Misol qilib keltirilgan «Qora sochim» qo'shig'ida re (*d*) tovush tinchlanish, harakatsizlik tuyg'usini yaratadi. Kuyning qolgan tovushlari, aksincha, harakatni talab qiladi, buning ustiga, *re* tovush tomoniga intilgan harakatni talab qiladi. Shunday qilib, *re* tovush boshqa tovushlarni o'ziga tortib turadigan bo'lib, *turg'un tovush* deb ataladi. Unga intiluvchi tovushlar esa *noturg'un tovushlardir*. Noturg'un tovushlarning intiluvchan harakati turg'un tovushga, ya'ni asos «rol»ini o'ynaydigan tonga kelib to'xtaydi. Bu asosiy tonga **tonika** deyiladi.

Tovushlarning bunday har xil «rol»lari, albatta, ularning kuy shaklidagi joylashuvi (musiqiy iboraning boshida, yoki o'rtasida, yoki yakunida o'rinishi), metrik holati (kuchli yoki kuchsiz hissaga to'g'ri kelishi) bilan ham chambarchas bog'liq. Biroq, eng muhimi – buni musiqaning zaruriy xususiyati o'rinda ko'rishi lozim, tovushlarning o'zaro munosabatlaridir.

2. Lad. Lad tovushqatori.

Tovushlarning tonikaga nisbatan munosabatlari orqali aniqlanadigan o'zaro aloqalari tizimiga **lad**¹ deyiladi. Laddagi har bir tovushning roli va harakatining xarakteri uning **laddagi funktsiya**² sini aniqlaydi. Tovushlarning munosabatlari esa lad munosabatlari yoki funktsional munosabatlar deyiladi. Laddagi tovushlarning soni, o'rasidagi tonlar miqdori, funktsional munosabatlari turli xil shaklda ifodalanish mumkinligi musiqa taraqqiyoti tarixida turli tizim (soz)larning vujudga kelishiga asos bo'ladi (masalan, pentatonika, diatonika, qadim yunoniston laddari tizimi, geksaxordlar tizimi, major-minor tizimi va boshqalar).

Muayyan lad tizimiga tegishli tovushlar **pog'ona**, pog'onalarining balandlik bo'yicha izchil joylashuvi **ladning tovushqatori** deb aytiladi. Ladning birinchi pog'onasi, tonika – I raqam bilan belgilanadi, ikkinchisi – II, keyingilari – III, IV, V va hokazo.

Misollarda «Qora sochim» va «Mog'ulcha» xalq qo'shiqlarining

51

tovus
hqatol
ari
keltiri

lgan. Ularning tarkibi bir xil.

Lekin, «Qora sochim» dagi tonika – *re* tovush, «Mog'ulcha»ning tonikasi – *sol*. «Qora sochim»da *re* tovush – turg'un funktsiya, «Mog'ulcha»da esa noturg'un. Birinchi misolda *mi-bemol* tovush II- pog'ona, ikkinchi misolda u VI- pog'ona roliga ega; VI- pog'onaning *sol* tonikaga tortilishidan ko'ra II- pog'onaning *re* tonikaga intilishi kuchliroqdir. Chunki, noturg'un tovushdan turg'un tovushgacha orasi kanchalik kam (tor, kichik) bo'lsa, shunchalik tortilish kuchi ham oshadi. *Mi-bemol* dan *sol* gacha orliq 2 ton, *re* gacha esa – 0,5 tonga teng. Demak, ladning ta'rifidan qelib chiqan holda, tovushqatorning qaysi bir pog'onasi tonika qilib olinganligiga qarab, noturg'un tovushlarning roli, vazifasi, harakati, boshqacha aytganda funktsiyasi hamda o'zaro munosabatlari o'zgaradi, va boshqa xil lad hosil bo'ladi.

¹ *Lad* – (lotincha *modus*, frants. va ingl. *mode*) – totuvlik, inoqlik, hamjihatlik, ittifoq; rus tildagi «lad» so'zining ma'nosi grekcha *ᾠδία* so'zi ma'nosiga teng keladi (musiqiy estetik ma'noda garmoniyaning bildiradi); quloqqa yoqimli eshitiladigan tovushlarning balandlik bo'yicha uyg'unlashuvi.

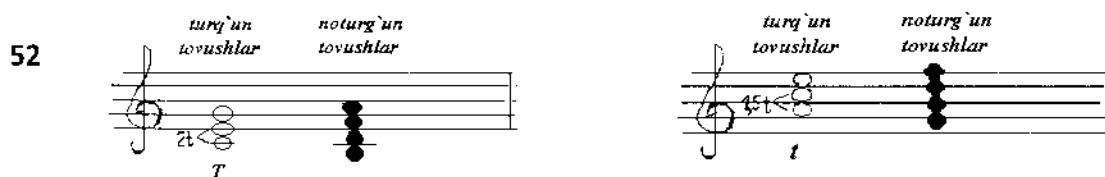
² *Funktsiya* – (lotincha *functio*) – bajarish, amalga oshirish; munosabatlar tizimidagi birorta narsa (kimsa) ning faoliyati, vazifasi, roli.

Lad tovushqatorini pog'onalari orasidagi ton va yarim tonlarning muayyan ketma-ketligi **tovushqatorning tuzilishi (strukturasi)** deb ataladi. Tovushqatorning tuzilishi kuy ohangining turli emotsional tuslariga ta'sir qiladi. Ladning u yoki bu emotsional rangi (yorug', osoyishta yoki mayus, qayg'uli) avvalom tonika bilan III- pog'ona orasidagi tonlar miqdori bilan aniqlanadi. Shunga muvofiq holda, lادلarning xilma-xilligi ikkita asosiy turga turkumlanadi: 1) tonikadan III- pog'onagacha 2ton bo'lsa **majorli ladlar**, 2) tonikadan III- pog'onagacha 1,5 ton bo'lsa **minorli ladlar**.

Harfiy belgilash tizimida major "***dur***" – qattiq, minor "***moll***" – yumshoq so'zlar bilan belgilanadi.

3. Major va minor ladlar garmonik tizimi.

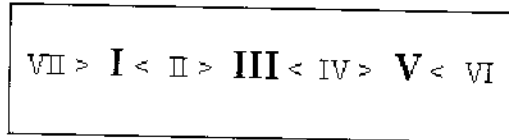
Bu xildagi ladlar oktava hajmida bo'lib, yettita pog'onadan iborat. Ularda tonika rolini quloqqa yokimli eshitiladigan uch tovushdan iborat ohangdoshlik (garmoniya) bajaradi. Turg'un tonika ohangdoshligini tashkil qiladigan **I, III va V pog'onalar turg'un pog'onalar** deb hisoblanadi. Major ladida turg'un pog'onalar – majorli ohangdoshlikni, minorda – minorli ohangdoshlikni hosil qiladi. Qolgan pog'onalar – II, IV, VI va VII - **noturg'un**dir. Ular ham, o'z

navbatida, noturg'un ohangdoshlikka yig'iladi:

Ushbu garmonik tizim ohangdoshlikning ichidagi tovushlar munosabatlarini hamda ohangdoshliklarning o'zaro alokalarini uyushtirilgan holga keltiradi. Shuning uchun, noturg'un tovushlar nafaqat tonikaga, balki uning ohangdoshligini tashkil qiluvchi tovushlar (III, V pog'onalar) ga ham intiladigan bo'ldi. *Noturg'un tovushning turg'un tovushga intilishi* tovushning **tortilishi** deb aytiladi. *Noturg'un tovushning intilishi bo'yicha tovushga o'tishi* tovushning **yechilishi** deb aytiladi.

turg'un

Ladning noturg'un pog'onalari tovushlar tortilishi tizimiga bo'ysunib, ko'yidagicha yechiladi:

VII- pog'ona faqat yuqoriga tortilib, I- pog'ona, Tonikaga yechiladi.

VI- pog'ona faqat pastga tortilib, V- pog'onaga yechiladi.

II- va IV- pog'onalar ikki tomonga qo'shni turg'un tovushlarga echilishi mumkin. Biroq, II- pog'onaning tonikaga echilishi, IV- pog'onaning III- pog'onaga echilishi tabiiyroqdir. Chunki, avvalom turg'un pog'onaning turg'unlik darajasi (III- pog'onaga qaraganda I- pog'onaning turg'unlik darajasi yuksakroq), so'ng noturg'un pog'onadan turg'un pog'onagacha uzoq-yaqinligi e'tiborga olinadi.

4. Lad pog'onalari funktsiyalari.

Major va minor lادلarning tovushqatori va pog'onalarining funktsiyalari barcha oktavalarda saqlanadi. Shuning ushun tovushqatorning VIII- pog'onasini ham tonika deb bilish lozim. Lad tovushqatorining pog'onalari maxsus nom va tartib raqamga egadir:

- I. pog'ona – **tonika** (*T; t*)
- II. pog'ona – *pasayuvchi* (*yoki yuqorigi*) *yetakchi* *tovush*
- III. pog'ona – *yuqorigi medianta*³
- IV. pog'ona – **subdominanta**⁴ (*S; s*)
- V. pog'ona – **dominanta**⁵ (*D*)
- VI. pog'ona – *pastki medianta*
- VII. pog'ona – *ko'tariluvchi*(*yoki pastki*) *yetakchi* *tovush*

Lad funktsiyalarini aniqlashda tovushlarning Tonikaga nisbatan kvartakvintali aloqalari eng muhim deb hisoblanadi. Bunday akustik qardoshlikka asoslangan aloqalar faqat Tonika bilan Subdominanta va Tonika bilan Dominanta

orasida hosil bo'ladi. Shuning uchun, T, S va D asosiy pog'onalar deb hisoblanadi.

54

Mediantalar – III- pog'ona tonika va dominanta o'rtasida, VI- pog'ona tonika va subdominanta o'rtasida joylashgan pog'onalar.

55

Yetakchi pog'onalar – VII- pog'ona yuqoriga qarab,

³ *Medianta* – (lotincha *medians*) – o'rtacha turadigan.

⁴ *Subdominanta* – (lotincha *sub* – ostida, va *dominanta*) – pastki dominanta

⁵ *Dominanta* – (lotincha *dominans*) – h'ukumronlik (ustunlik) qiluvchi.

II- pog'ona pastga qarab tonikaga intiladigan pog'onalar.

5. Major va minor turlari. Gamma.Tetraxord. Tonallik.

Major va minor lادلarning tarixiy rivojlanishi ularning doimiy o'zaro ta'sirida, bir biriga yaqinlashish harakatida o'tgan. Natijada, musiqa amaliyotida asta-sekin lادلarning uch xili shakllanib chiqdi. Bular **tabiiy, garmonik va melodik turlaridir**. (Bundan buyon lادلarga tabiiy major, garmonik major, melodik major, tabiiy minor, garmonik minor, melodik minor deb aytiladi.). Ushbu turlarning bir biridan farqi pog'onalar orasidagi masofalarga bog'liq.

Tabiiy major va minor tovushqatorlarining tuzilishi diatonik ton va yarim tonliklar izchil joylashuvi bilan farqlanadi.

Tabiiy major gammasi, ya'ni tovushqatorning tonikadan boshqa oktavadagi tonikagacha tuzilishi, qo'yidagi struktura (tuzilish)ga ega:

1ton – 1ton – 0,5ton – 1ton – 1ton – 1ton – 0,5ton.

56

tabiiy majorning tuzilishi

Major gammasi ikkita bir xil tuzilgan – **1ton – 1ton – 0,5ton**, – tetraxord⁶dan iborat. **Tetraxord** – kvarta xajmidagi 4 ta pog'onali tovushqatordir. Pastki tetraxord I- pog'onadan, yuqoridagi tetraxord V- pog'onadan boshlab tuziladi. Tetraxordlar orasidagi masofa – 1ton.

Tabiiy minor gammasining strukturasini (tuzilishi) qo'yidagicha ko'rinishga

57

tabiiy minorning tuzilishi

ega bo'ladi: **1ton – 0,5ton – 1ton – 1ton – 0,5ton – 1ton – 1ton.**

Minorning tetraxordlari har xilcha tuziladi:

pastki tetraxord – **1ton – 0,5ton – 1ton**,

yuqoridagi tetraxord – **0,5ton – 1ton – 1ton.**

Lad – abstrakt tushunchadir. U muayyan balandlikda mustahkamlanib, faqat musiqa yangrashida gavdalanadi. Lad tonikasi 12 ta pog'onali musiqaviy tizimning birorta tovushida joylashsa, o'sha tovush **ladning balandligi**, ya'ni **tonalligini** aniqlaydi. Musiqaviy tizimning har bir tovushidan bitta major va bitta minor ladni tuzish mumkin, shunda tonalliklarning soni kamida 24 ta bo'ladi.

⁶ Tetraxord – (grekcha τετρα –to'rt, χορδή - tor)

(I.S.Baxning «Yaxshi temperatsiyalangan klaviri»ni eslang). Bunga qo'shilib, tovushlar engarmonizmi tamoyili ham tatbiq etilsa, tonalliklar soni yanada ortib boradi.

Masalan, lad majorli bo'lsa, tonikasi – *lya-bemol* tovushga joylashgan bo'lsa – izlangan tonallik *lya-bemol major (As-dur)* bo'ladi; lad – minor, tonikasi – *mi*, izlangan tonallik – *mi-minor (e-moll)*. Harfiy belgilash tizimi bo'yicha major tonalliklari katta harf bilan, minor tonalliklari kichik harf bilan yoziladi.

Asosiy tushunchalar: *turg'unlik va noturg'unlik holati, lad, ladning tovushqatori, lad funksiyasi, major va minor ladi, turg'un va noturg'un pog'onalar, tovushning tortilishi va yechilishi, tabiiy major va minor, gamma, tetraxord, tonallik.*

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Asosiy tushunchalarga ta'rif bering.
2. Har xil tovushlardan major va minor gammalarini, turg'un va noturg'un pog'onalarini ajratib, tortilishlarini ko'rsatib yozing, so'ng ularni butunligicha va tetraxordlar bo'yicha chalib chiqing.
3. 4-5 ta ohangdor ibora bastalab, ularni tabiiy major va minor laddarda chaling.
4. Tanish kuylarni har xil tonalliklarda chaling.

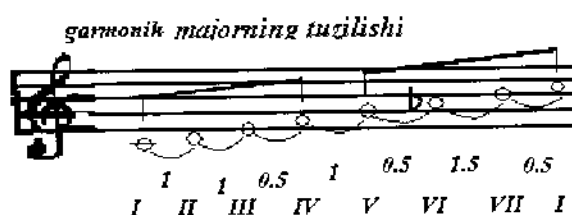
7- mavzu. MAJOR LADI VA TONALLIKLARI

1. Majorning garmonik va melodik turlari.

Major va minorning garmonik bilan melodik turlari tabiiy turlaridagi ayrim noturg'un pog'onalar *xromatik yarim tonga* o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Alteratsiyalangan pog'onalar ladning asosiy pog'onalari o'rniga variant sifatida ishlatiladi. Ammo ular bajaradigan lad funksiyasini hech ham o'zgartirmaydi. Faqatgina mazkur pog'onalarining tortilish darajasi kuchayadi, xalos. Shuning uchun, major va minorning garmonik bilan melodik turlari diatonik laddar deb hisoblanadi.

Garmonik majorda VI- pog'ona yarim tonga pasayadi. Uning yaqqol belgisi – xromatik yarim tonga pasaygan VI- pog'onasidan VII- pog'onasigacha hosil bo'lgan oraliqning 1,5 tonga teng kelishidir.

58

Uning yuqorigi tetraxordi – **0,5ton–1,5ton–0,5ton** izchiligida ifodalanadi:

Melodik major gammasining faqat *pasayuvchi harakatida VII- va VI-pog'onalar yarim tonga pasayadi*. Gammaning *ko'tariluvchi harakati esa tabiiy major* gammasining o'zidir.

Uning yuqorigi tetraxordining **pastga tomon tuzilishi** – 1ton – 1ton – 0,5ton – tabiiy minorning yuqorigi tetraxordi tuzilishi bilan bir xil.

59 *melodik majorning tuzilishi*

2. Major tonalliklari.

Temperatsiyalangan musiqaviy tovushqatorning har bir asosiy pog'onasidan *major lad* tuzilsa tonalliklar o'rtasida faqat **Do-major (C-dur)** tonalligi asosiy pog'onalarni o'z ichiga qamrab oladi. Qolgan tonalliklar tovushqatorning hosila pog'onalarisiz to'g'ri bo'lib tuzilmaydi. *Re-majorga* 2 ta hosila pog'ona qo'shiladi – *fa-diez, do-diez*, *Mi-majorga* 4 ta diez – *fa, do, sol, re*, *Fa-majorga* – 1 ta bemol – *si*, *Sol-majorga* – 1 ta diez, *Lya-majorga* – 3 ta diez, *Si-majorga* – 5 ta diez.

Asosiy pog'onalar	c	d	e	f	g	a	h
Tonalliklar	C-dur	D-dur	E-dur	F-dur	G-dur	A-dur	H-dur
Kalit belgilari	0	2 #	4 #	1 l	1 #	3 #	5 #

Hosila pog'onalariga tegishli alteratsiya belgilari asarning har bir nota yo'lida kalitdan so'ng yoziladi. Ularga **kalit belgilari** deyiladi.

Kalit belgilari 7 tadan ortiq yozilmaydi. Kalit yonida hamisha bir turdagi belgilar – yoki faqat diezlar, yoki faqat bemollar yoziladi. Bu jihat bo'yicha tonalliklar diezli va bemolli tonalliklarga ajratiladi.

Kalit belgilari har doim qat'iy o'rnatilgan tartibda yoziladi.

Diezlar qatori – **fa, do, sol, re, lya, mi, si**. (bemollar qatorining teskarsi).

Bemollar qatori – **si, mi, lya, re, sol, do, fa**. (diezlar qatorining teskarisi).

61

Diyezli major tonalliklari. Har bir diezli major tonalligida ohirgi kalit belgisi tovushqatorining VII- pog'onasiga muvofiqdir.

62

Bemolli major tonalliklari. Diezli minor tonalligida ohirgi kalit belgisi

63

tovushqatorining II- pog'onasiga to'g'ri keladi.

Ladlarning garmonik va melodik turlarida yoki boshqa bir sabab bilan ro'y beradigan o'zgarishlar *tasodifiy alteratsiya belgilari* yordamida ko'rsatiladi. Bu xildagi belgilar o'zgaradigan pog'onaning notasi yoniga, ya'ni undan oldin (notaning chap tomonidan) yozilishi lozim. Aytgancha, kalit belgilari diezlar bo'lsa, tasodifiy belgilar bemol, bekar ham bo'lishi mumkin va aksincha.

Asosiy tushunchalar: *majorning garmonik va melodik turlari, major tonalliklari, kalit belgilari qatori.*

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Majorning garmonik va melodik turlari farqi nimada?
2. Major tonalliklar garmonik va melodik turlari gammalarini turg'un va noturg'un pog'onalarini ajratib, tortilishlarini ko'rsatib yozing, so'ng ularni butunligicha va tetraxordlar bo'yicha chaling.
3. Berilgan kuy iborasiga majorning hamma turlarida davomini qo'shib yozing.
4. 4-5 ta ohangdor ibora bastalab, ularni majorning garmonik va melodik turlarida chaling.

MINOR LADI VA TONALLIKLARI

1. Minorning garmonik va melodik turlari

Garmonik minorda VII- pog'ona yarim tonga ko'tariladi. Uning yaqqol belgisi – VI- pog'onasidan xromatik yarim tonga ko'tarilgan VII- pog'onasigacha hosil bo'lgan oraliqning 1,5 tonga teng kelishidir.

64

Uning yuqorigi tetraxordi
0,5ton – 1,5ton – 0,5ton lar
izchiligida ifodalanadi:

Shunday qilib, garmonik major va garmonik minordagi yuqorigi tetraxordlarning tuzilishi va ohanggi bir xildir.

Melodik minor gammasining faqat *ko'tariluvchi harakatida VI- va VII-pog'onalar yarim tonga ko'tariladi*. Gammaning *pasayyuvchi harakati* esa *tabiiy minor* gammasining o'zidir.

Uning yuqoridagi tetraxordining **yuqoriga tomon tuzilishi** – 1ton – 1ton – 0,5ton – tabiiy majorning yuqorigi tetraxordi tuzilishi bilan bir xil.

65

Misollardan ko'rinadiki, melodik major va minordagi yuqorigi tetraxordlarining tuzilishi va ohanggi bir xil bo'ladi.

2. Minor tonalliklari.

Minor ladi strukturasi (1ton–0,5ton–1ton–1ton–0,5ton–1ton–1ton)

asosiy pog'onalardan tuzilishi natijasida quyidagi tonalliklar va kalit belgilari hosil bo'ladi:

66 Asosiy pog'onalar	c	d	e	f	g	a	h
Tonalliklar	c-moll	d-moll	e-moll	f-moll	g-moll	a-moll	h-moll
Kalit belgilari	3 $\flat$	1 $\flat$	1 #	4 $\flat$	2 $\flat$	0	2 #

Diyezli minor tonalliklar. Har bir bemolli major tonalligida ohirgi kalit belgisi tovushqatorining IV - pog'ona (S) siga muvofiqdir.

Bemolli minor tonalliklar. Bemolli minor tonalligida ohirgi kalit belgisi tovushqatorining VI- pog'onasiga to'g'ri keladi.

Major va minor tonalliklar kalit belgilari ko'payishi bo'yicha (*do-major* dan o'ng tomonga diezli tonalliklar, chap tomonga bemolli tonalliklar) tartibga solinsa, tonalliklarning kvinta bo'yicha joylashuvi tamoyili namoyon bo'ladi: *fa* dan *do* gacha masofa kvintaga teng, *do* dan *sol* gacha – kvinta, *sol* dan *re* gacha – kvinta va hokazo.

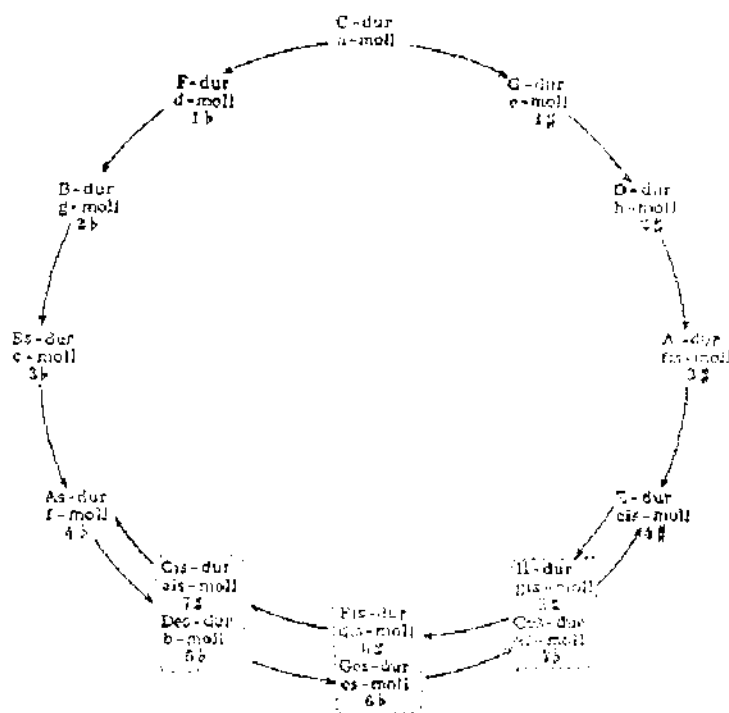

E'tibor bering (!), tonalliklar ketma-ketligi va kalit belgilari tartibi bir xil.

Kvinta bo'yicha joylashgan tonalliklar qatori ettita kalit belgigacha davom etilsa, musiqa amaliyotida qo'llaniladigan barcha tonalliklarning «kvinta qatori» hosil qilinadi.

Tonalliklarning kvinta bo'yicha joylashuvi davra shaklida ham tasvirlanadi. Bunga «*kvinta davrasi*» deb nom berildi

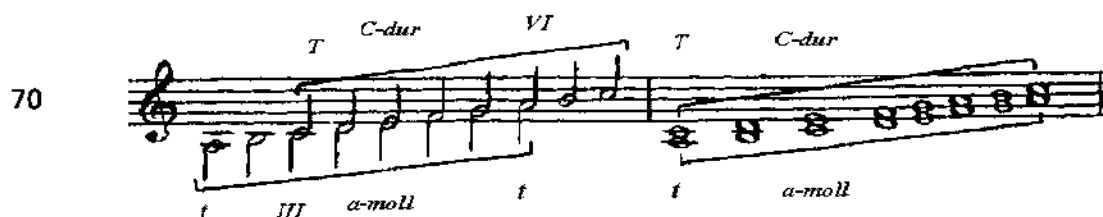
69

Kvinta davrasidagi qo'shni tonalliklar eng yaqin qardosh tonalliklar deb hisoblanadi. Negaki, ular 6 ta umumiy tovushga egalik qiladi.

Parallel, nomdosh va engarmonik teng tonalliklar

Kvinta davrasi jadvalidan shunisi ko'rish mumkinki, muayyan kalit belgilar soniga bitta major va bitta minor tonalliklar muvofiq keladi. Masalan, *Fa-major* tonallikka *re-minor* tonallik, *Re-majorga si-minor* muvofiqdir. Kalit belgilari bir xil bo'lgan tonalliklarning tovushqatorlari ham bir xil bo'ladi. Lekin, ularning tonika tovushlari boshqa-boshqa pog'onalarga joylashgan. Majorning tonikasi minorning III- pog'onasiga, minorning tonikasi majorning VI-pog'onasiga to'g'ri keladi. Binobarin, tonikalarning orasi uchta pog'ona va 1,5 tonga baravar. Xullas, bunday tonalliklarning tovushqatorlari bir biriga nisbatan xuddi parallel tarzda joylashgandek bo'ladi.

Bitta tovushqator va bir xil kalit belgilariga ega major va minor tonalliklar *parallel tonalliklar* deb aytiladi.

Nomdosh tonalliklar deb umumiy tonika tovushiga ega bo'lgan major va minor tonalliklarga aytiladi

71

Nomdosh tonalliklar bir biridan uchta kalit belgiga farq qiladi: major belgilarini bilish uchun minor tonallikdan diezlar ko'payishi tomoniga ("kvinta davrasida" o'ngga) uchta belgi sanaladi, yoki minor belgilarini topish uchun major tonallikdan bemollar ko'payishi tomoniga (chapga) uchta belgi sanab o'tiladi (69-misolga qarang). Masalan, *Do-majorda* – 0 belgi, undan chap tomonga uchta belgi sanab o'tilgandan so'ng, **do-minor** 3 ta bemoli bilan kelib chiqadi:

Re-majorda – 2 ta diez, *re-minorda* – 1 ta bemol;

Fa-majorda – 1 ta bemol, *fa-minor* – 4 ta bemol.

Engarmonik teng tonalliklar deb balandligi bir xil, ammo yozilishi va nomi turlicha bo'lgan bitta ladga tegishli tonalliklarga aytiladi.

Tonalliklarning engarmonik tengligida diezli tonallik bemolli tonallikka almashinadi va aksincha, bemolli tonallik diezli tonallikka aylanadi. Engarmonik teng tonalliklarning kalit belgilari hammasi bo'lib 12 ta belgiga baravar

bo'lib chiqadi: 6 bemol + 6 diyez = 12ta belgi, $5 \# + 7 = 12$ ta belgi.

Musiqada tatbiq etilgan engarmonik teng tonalliklardan 6 ta major va 6 ta minor tonalliklardir:

H-dur = Ces-dur; Fis-dur = Ges-dur; Cis-dur = Des-dur

gis-moll = as-moll; dis-moll = es-moll; ais-moll = b-moll.

Asosiy tushunchalar: *minorning garmonik va melodik turlari, minor tonalliklari, «kvinta davrasi», parallel tonalliklar, nomdosh tonalliklar, engarmonik teng tonalliklar.*

III. Xulosa.

Kuchli va kuchsiz hissalarining bir tekis almashib turishiga metr (metr – yunoncha metron – me'yor) deyilar ekan. Kuchli va kuchsiz metrik hissalarining almashib turishidan metrning ikkita asosiy ko'rinishi mavjud.

Metr hissalarining ma'lum bir cho'zimda ifodalanishiga o'lchov deyilar ekan. O'lchov belgisi kasr shaklida yozilib, nota yo'liga kalitdan so'ng qo'yiladi.

Bir xildagi oddiy metrlarni qo'shilishidan hosil bo'ladigan metrlar esa murakkab metrlar hisoblanar ekan. U ikki va undan ortiq oddiy metrlardan tarkib topishi mumkin ekan. Shuning uchun ham murakkab metrlar bir nechta kuchli hissaga egadir. Murakkab metrdagi kuchli hissalar soni uning tarkibidagi oddiy metrlar soniga teng bo'ladi.

Murakkab metrlarni ifodalovchi barcha o'lchovlarga murakkkab o'lchovlar deyilar ekan. Murakkab o'lchovlar turlicha bo'lishi mumkin, bular: To'rt, olti, to'qqiz va o'n ikki hissali o'lchovlar.

Musiqada metr va o'lchovlar muhim ahamiyatga ega, ularsiz musiqa vujudga kelmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Azimova O.N.* Garmoniya. Nazariy kurs. T., 2000.
2. *Akbarov I.A.* Musiqa lug'ati. Maxsus muharrir T.B.G'ofurbekov. 2- nashri, T., 1997.
3. *Alekseev B.* Zadachi po garmonii. M., 1982.
4. *Vaxromeev V.A.* Musiqaning elementar nazariyasi. T., 1983.
5. *Dubovskiy I, Evseev S, Sposobin I, Sokolov* «Garmoniya darsligi». T., 1987 Kurs teorii muziki. Muharrir A.L.Ostrovskiy. L., 1978.
6. *Zelinskiy V.* Kurs garmonii v zadachax. M., 1971.
7. *Krasinskaya L., Utkin V.* Elementarnaya teoriya muziki. M., 1983.
8. *Mojjevelov B.* Melodii dlya garmonizatsii. L., 1982.
9. Muzikalniy ensiklopedicheskiy slovar. Bosh muharrir *G.A.Keldish*. M., 1990.
10. *Mutli. A.* Sbornik zadach po garmonii. M., 1986
11. *Myasoedov A.* Uchebnik garmonii M., 1980
12. Osnovi teoreticheskogo muzikoznaniya. Muharrir *M.I.Roytershteyn*. M., 2003.
13. *Ostrovskiy L.A.* Metodika teorii muziki i solfedjio. L., 1970.
14. *Parsegova. A.P.* Muzikalnaya forma. T., 2007.
15. *Raximov Q.* Musiqaning elementar nazariyasi. Ma'lumotnoma. T., 2007.
16. *Skrebkova O., Skrebkov S.* Xrestomatiya po garmonicheskomu analizu. M, 1978.
17. *Sposobin I.V.* Elementarnaya teoriya muziki. M., 1985.
18. *Sposobin I.V.* Musiqa shakli. T. 1985.
19. *Tyulin Yu.N.* Uchebnik garmonii. M., 1988.